

KOVÁCS ANDRÁS

RÉGENI ASZTALOS JÁNOS ESETE A MAGYAR MŰVÉSZETTÖRTÉNET-ÍRÁSSAL

■ A Régeni Oroszlán Asztalos János – Hannes Lew Rehner Tischler névpár csak a felületes szemlélő számára jelölhet két különböző személyt. Nem kívántatik túlzott kombinációs készség ahhoz, hogy felismerjük: egy és ugyanazon név magyar, illetve német-szász változatáról van szó. A név már önmagában is sokatmondó: kihámozhatjuk belőle a keresztnévet, a családnévnek tekinthető Lew/Löw/Leo–Oroszlán névpárt, a származási helyet jelölő, olykor vezetéknevként használt Rehner–Régeni megfelelést és végül a mesterségnevből származó, leginkább személyre szabott Tischler–Asztalos ragadványnevet, nem egy modern családnév forrását.

Ez a név az elmúlt század elején merült fel, elsősorban annak az iratcsomónak köszönhetően, amely 1904-ben jutott az Erdélyi Múzeum-Egyesület birtokába.¹ Veress Endre (1868–1953), aki a mintarajzokat is tartalmazó iratcsomót a kolozsvári asztaloscéh jegyzőkönyvének nézte, szakadozott lapjait kiegészítette, rendezte, „képeit leiratta”.² Sokkal később, 1940–1941-ben a kiadását is tervezte.³ Tőle

Régeni Asztalos János szignója a kolozsvári asztalosok céhkönyvében.

az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltári gyűjteményéből vette át Szádeczky Béla (1871–1940) az EME Kézirattárába 1915-ben, és akkor kötötték be addig kötegben őrzött lapjait. Tudomásom szerint egyikük sem használta fel a becses forrást. Később, egy újabb rendezés során sorolhatták be ezt a kötetet ismét a levéltári gyűjtemény céhlevéltárakat összefogó állagába, s ezzel együtt, az EME gyűjteményeinek államosítása után került előbb a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Levéltárába, majd jelenlegi őrzési helyére, az Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága Levéltárába.

Ki volt Régeni Asztalos János?

■ A feljegyzések szerint Johannes Löw szászrégeni szűcsmesternek ez az unokája 1622-ben született Kolozsvárott, a városban 1602 után letelepedett Löw /Régeni vagy Taligás András (1574–1655) és a fületelki Catharina Schuller fiaként. Régeni András néhány német nyelvű feljegyzése ugyan a kéziratban is megtalálható, de állíthatjuk, hogy már az ő nemzedéke is ritkábban használta az anyanyelvét, ahogyan azt is, hogy az evangélikus vallású Szászrégenből az unitárius Kolozsvárra származott fiatalember felekezetet is váltott, unitáriussá lett. Fia, János bejegyzéseinek döntő többsége magyar nyelvű. Iskolás éveit követően, feltételezzük, hogy 12 éves korában, 1634 után állhatott be inasként egyik rokona, Dengler Asztalos

Márton/Mihály (megh. 1646) asztalosmester műhelyébe. Nem tudunk legénykori vándorlásairól, 1644–45-ben Neb András mester legénye, 1646-ban pedig már a mesterré avatását közvetlenül megelőző remekévére szegődött Ördög Péter mester műhelyébe.

A remekévé azonban megszakította, mert 1646. április 24-én, Szent György napján a megrendelő, a neve napját ünneplő I. Rákóczi György fejedelem színe előtt megegyezett a szebeni Képfaragó Illyés /Elias Nicolai mesterrel a kolozsvári Farkas utcai református templom szószékének az elkészítésére. A két nappal aztán megkötött, fél évre szóló szerződés rá vonatkozó előírásait és teljesítésüket, valamint a szószéken végzett munkájáért kapott összegeket jegyezte fel forrásunk egyik lapjára. Szerződése lejártával, 1646. október 18-án tért vissza mestere, Ördög Asztalos Péter műhelyébe, s folytatta felkészülését remekének elkészítésére. Erre 1647. április 24-étől, remekévének megszakítását követően éppen egy évvel került sor, remekét azonban – a statutum által megszabott nyolc hetet és három napot, azaz két hónapot csaknem egy hónappal meghaladva – csak július 21-én mutatta be az arra kirendelt mesterek színe előtt. 1647. június 8-án állt be a céhbe, akkor vezethette be a nevét a szász natióhoz tartozó mestereket illető H(err) Hannes Lew Rehner formában, díszes fraktúr betűkkel a céh könyvébe. A fennmaradt töredékes feljegyzések szerint az 1658-at megelőző években asztalosmesterként inkább polgártársai megrendeléseit teljesítette. 1656-ban ő faraghatta ki a kolozsvári asztalos céh új behívótábláját, amelyen H(annes) L(ew) szignója máig olvasható. 1652-től jelennek meg a külső megrendelések is: a fejedelmi udvar bizalmát 1646-ban már biztosan elnyerhette, így 1652-ben a fejedelem öccsének, (Rákóczi) Zsigmond munkácsi hercegnek az ötvösműví halotti epitáfiumát foglalta díszes keretbe. Apafi Mihály fejedelem tanácsosai közül az egymást váltó kolozsvári főkapitányok, Bánffi Dénes, Rhédei Ferenc, Székely László megrendelése mellett Sulyok István és Mikes Kelemen Kolozs vármegyei főispánok, valamint szomszédos birtokosok, a szamosfalvi Mikola Zsigmond, a szentbenedeki Kornis Gáspár, az iklódi Toldalaghi Ferenc, az egeresi Gyerőfi Gáspár, illetve távolabbi birtokosok, a kisbúni Bethlen János kancellár, a keresdi Bethlen Elek vagy a Mezőörményesen, Uzdiszentpéteren és Gernyeszegen építkező Teleki Mihály megrendeléseire nézve rendelkezünk adatokkal.

Egészen kivételes viszonyba került Kerelöszentpál urával, Haller Jánossal (1626–1697) és feleségével, Kornis Katalinnal. Rezidenciájuk újonnan épült reprezentatív termébe, „palotájába” 85 ft-ért fogast, almáriumot, egy másik helyiségbe aranyozott nyoszolyát készített, melléjük pedig kőbe vésett két építési feliratot is, a kerelöszentpáli vár bástyás védőövének 1660. évi felépítése, illetve a falak és bástyák védte udvarház 1674. évi bővítése emlékére.⁴

Munkája fejében 1674-ben a megrendelő tanácsúr, a *Hármas história* szerzője felszabadította Takács András nevű elhunyt jövedécsi jobbágyának a fiát, Takács/Jövedécsi (Belleschdörfer)/Kolozsvári András (1650–1710) unitárius tanítót, a kolozsvári Szent Mihály-templom későbbi, unitárius „plébánosát”, aki így Régeni Asztalos János jóvoltából indulhatott a következő tavasszal egyetemi peregrinációjára.⁵

Tehetős kolozsvári polgár, Daurert István (megh. 1678) leányával (megh. 1684 k.) kötött házasságot 1648-ban. Házassága évében a polgárok közé esküdt fiatal mestert már be is választották az osztóbírák közé. Később százférfiúként, majd esküdtként, s e minőségében előbb jogügyigazgatóként (directorként, 1680), 1694-ben pedig helyettes bíróként szolgálta szülővárosát. Nagyobbreszt szász mesterekből álló céhének többször volt atyamestere, úgy is hunyt el 1702 őszén.

Felesége hozományaként kapott kolozsvári háza éppen a jelenlegi unitárius templom telkén, a Belmagyar és a Kurta Szappan utca sarkán állott,⁶ később, 1698-ig szemközt, a Magyar utca déli sorának a mai Bolyai utca és Főtér közé eső szakaszán álló házban lakott.⁷ Hagyatékát, benne műhelyét megosztva örökölte asztalos

A Farkas utcai szószék (1646)

Anno 1646. (Elias Nicolaj)⁹

Die 26 Aprilis. Conveniáltam az Kepfearago Illies uramval az predicalo szeknek cifralasara. Egyk-egyk tablanak meghkezesere mind alabastrom kövel együt f. 7 d. 0. Praebendat napjaban, egy–1 eytel bort, 1 eytel sert és etelt az öh kigye[l]me aztalanal.

Die 5 Maii fizetett öh kigyelme az egyk tablatol f. 7 d. 0.

Item 15 Maii fizetet az három tablatol borrett f. 6 d. 0.

Item 13 Junii fizetet ismet 2 tablatol f. 14 d. 0.

Item 12 Julii fizetet az negyedik tablatol is f. 2 d. 75 fele munkayatul.

Item 15 Augusti az hatodik tablara fizetet borett f. 2 d. 0. Ugyan 15 Augusti fizetet az predicalo szeklabon valo ket napi munkamtol f. 1.

Item 27 Septembris fizetet az hatodik tablatol f. 7 d. Ugyan akkor [ti. legkésőbb ápr. 26-án! – K. A.] a[j]jándékozott urunk egy taléral Szent Giörgy napján. Summa f. 39 d. 75”.

Mellvédlap. Régeni Asztalos János munkája

fiától, Györgytől (megh. 1700) származó Hanes/János nevű unokája és leánya, Kata, Kovács Szabó Istvánné (*1649?–1703 után).⁸

Míthogy Régeni Asztalos János tevékenységének a mi szempontunkból legjelentősebb mozzanata – feljegyzéseinek egyértelmű és kétségteljesen valószínűsítője szerint – részvétele a kolozsvári Farkas utcai református templom szószékének elkészítésében, az alábbiakban nemcsak a művész, hanem a szószék irodalmára is figyelve próbáljuk meg végigkísérni mesterünk és a nevezetes kisipármény kapcsolatát a történeti kutatással.

Bejegyzései (a modern számozás szerinti 66.⁹ oldalon) rögzítik a megegyezés általa lejegyzett kivonatát és teljesítésének a részleteit. Ezeket betű szerinti átírásban idézzük:

A Farkas utcai szószék alkotói a kutatás jelenlegi állása szerint a következők: Elias Nicolai (megh. 1660). 1626-ban legényként érkezett Bécs felől Jakab (megh. 1629) asztalosmester kíséretében a fejedelmi udvarba, később Szébenben telepedett meg. Képfaragó vállalkozóként tervezhette a szószéket, ő fejtette a kőanyagot, s készítette el a mészkőből faragott elemeket.¹⁰ A mellvédlapokba illesztett, késsel, gyaluval, vésővel alakított alabástrom domborművek anyagát beszerzte és „cifrázta” a hozzá szegődött Asztalos János;¹¹ az ugyancsak alabástromból készült, félbevágva illesztett korszótesteket valószínűleg a kolozsvári Kupás Péter esztergályozta. A szószékkorona és a belsejét burkoló, a fejedelem portái követei által beszerzett ciprusfából készült, rangos, aranyozott rózsákkal díszített kis kazettás mennyezet készítője I. Rákóczi György Sztaniszló/

Szaniszló nevű sárospataki lengyel asztalos volt. A szószerkés kifestéséért Váradi Márton és Képiró (Nagybányai Csengeri?) István kolozsvári képiróknak fizettek 80 forintot, egy kisebb városi ház árát.

A szószerkés kapcsolatos vélekedések alakulásáról

■ 1926-ban, amikor Kelemen Lajosnak (1877–1963) a Farkas utcai templomot bemutató írása napvilágot látott – nyilván nem ismerve az előbb bemutatott feljegyzéseknek a szószerkés történetére utaló részleteit – még úgy vélekedett, hogy *„a szószerkés talp és test teljesen olasz motívumai, finom kidolgozása olasz művészt sejtetnek. Ilyenek”* – tette hozzá – *„I. Rákóczi György alkalmazásában is voltak. Serena Ágoston mester építette pl. a radnóti kastélyt.”*¹²

Balogh Jolán (1900–1988) művészettörténész figyelme az 1930-as években fordult Erdély felé. Magyarországon és Erdély reneszánsz művészetére vonatkozó elképzeléseit egy nagyobb lélegzetű munkában tervezte kifejteni.¹³ Kutatási programját 1933–1934-ben a *Magyar Művészet* című folyóiratban folytatólagosan megjelent két tanulmányban¹⁴ fogalmazta meg. Ebben, miután kifejti, hogy *„Erdély földje külön világ, sajátos létfeltételekkel és hagyományszeretettel áthatott egyéni felfogással. Önálló szellemisége, biztos formaakarata a renaissance stílust is áthatotta, átalakította és annak különleges szépségekkal tele, egyéni változatát fejlesztette ki. Az erdélyi renaissance ... földrajzi helyzete ellenére is közelebb áll az olasz művészethez, mint a másik két művészi provincia, ... az olasz formákat – a szerkezeti és díszítő elemeket egyaránt – régi hagyományoktól áthatott egyéni felfogásával gyökeresen átalakítja és így létrehozza a renaissance legmagyarabb változatát.”*¹⁵ Ennek a korszaknak az időrendjében – állítja – *„A XVIII. századra esik az erdélyi renaissance legbájosabb, legmagyarabb változatának, a virágos renaissance-nak teljes kibontakozása, dús virágzása is, noha gyökérszáalai messze visszanyúlnak.”*¹⁶ Előzményei közé tartoznak a 17. század folyamán készült szószerkés. *„Sorrendben az első a kolozsvári Farkas utcai ref. templom gyönyörű katedrálja, melynek mestereit, keletkezésének dátumát Kelemen Lajos kutatta fel. A katedrát a magyar Benedek mester, a fejedelem kőfaragója, és a szász Elias Nicolai faragták 1646-ban. Elias munkája a hat alabástromból készült betéttlap a gyümölcscsomós és olasz korszak díszítésekkel, a talpzat virágdomborművei és a díszes keret ellenben Benedek mestertől származnak. A két különböző fajhoz tartozó mester eltérő felfogása az egy ugyanazon erdélyi renaissance-stílus keretein belül is határozottan érvényesül. Elias részleteiben több a naturalizmus, erőteljesen kiemelkedő formái barokkosak, térkitöltése, különösen a táblák sarkaiban zsúfolott. Ezzel szemben Benedek mester faragványai laposak, mintázásuk rajzszerű, térkitöltésük egyenletes, a virágdísz nem naturalisztikus, hanem természetközelsége ellenére is finoman stilizált, a kerettagolások a nemes olasz formákat követik.”*¹⁷

Az idézett szerző *Kolozsvár műemlékeiről*¹⁸ szóló könyvecskéjében sem merül fel Asztalos János neve, de idézi a „kolozsvári asztaloscéh jegyzőkönyvének” – kéziratunknak – egyik, Istvándi Bálint kolozsvári polgár mennyezet-rendelésére vonatkozó bejegyzését (f. 69^r, 1650), s reprodukálja azt az „olaszkorszós” díszítményt, amely ugyanazon a kéziratoldalon található, hozzátéve, hogy ez a motívum minden bizonnyal a tervezett mennyezethez készített vázlat lehetett.¹⁹ Feltűnő ugyanakkor, hogy a Külmagyar utcai református fatemplom 1672-es építését és díszítését a Kolozsváron céhen kívülinek, kontárnak számító, a városban soha nem működött Gyalui Asztalos János nevével hozta kapcsolatba, holott Régeni Jánosnak erre a munkájára kifejezetten utalnak a jegyzőkönyv bejegyzései.²⁰ Így arra kell gondolnunk, hogy a forrást magát nem tanulmányozta, hanem, hihetőleg, csak az említett két oldalnak a szövege vagy másolata állott a rendelkezésére.

Ez nyilván Kelemen Lajostól származott, aki nemcsak a kortársak benyomásai, hanem Balogh Jolán személyes tanúsága szerint is lelkesen és önzetlenül, saját

adatainak átadásával támogatta az erdélyi reneszánsz önálló arculatáról szóló új elképzeléseket megfogalmazó magyarországi kutató erdélyi anyaggyűjtését.²¹ Bizonyosra vehetjük tehát, hogy Kelemen Lajos az 1926-os *Pásztortűz*-cikk után, de 1933 előtt fedezhette fel a Farkas utcai szószerkekre vonatkozó bejegyzéseit Régeni Asztalos Jánosnak.

Balogh Jolánnak a fentebb idézett elképzelése a későbbiekben alig változott.

Nem említi, tehát nem is fogadja el Kelemen Lajos Agostino Serenával kapcsolatos feltételezését, helyette ő fogalmazza meg először az előbb idézett konstrukciót, mely szerint a *szász* Elias Nicolai és a *magyar* Benedek mester műve lenne a szószerke két, szerinte egymástól stilisztikailag is különböző része. Szerzője a mesternevek azonosításában két, egymástól független forrás adataira támaszkodott: Benedek mester rövid ideig tartó kolozsvári jelenlétére és *meghatározatlan* szerepére a Farkas utcai templommal kapcsolatban a kolozsvári számadáskönyvek bejegyzései utalnak. A városi számadásokat vezető sáfárpolgárok többnyire a gyulafehérvári kancelláriában kiállított fejedelmi útlevélben szereplő magyaros névformákat rögzítették. Elias Nicolai közreműködésére viszont a már többször emlegetett feljegyzések vetnek világot. Míg a városi levéltárban őrzött, a harmincas években éppen hozzáférhetetlen előbbire Kelemen Lajos régebbi keletű számadáskönyvi kijegyzéseiből származó adatot használhatott a szerző, az utóbbira vonatkozó forrásadat hozzáférhető is volt az EME-nek a tudós kolozsvári levéltáros által kezelt levéltári gyűjteményében. Sem az idézett szövegekben, sem a későbbiekben nem esik azonban szó a vélekedés kiindulópontjáról, a szószerke elkészítésében kétségtelenül szintén közreműködő, unitárius vallású kolozsvári *szász* asztaloslegényről, Régeni Asztalos Jánosról és följegyzéseiről.

Ehhez az elképzeléshez híven a *Magyar művelődéstörténet*²² harmadik kötetébe foglalt művészettörténeti fejezet Erdéllyel kapcsolatos összefoglalójában Balogh Jolán emlékünket csak a jóval később, az 1710–15 közötti években keletkezett fogarasi református szószerke²³ társaságában, az általa körvonalazott és „erdélyi virágos reneszánsznak” nevezett késő reneszánsz stílusirányzatot illusztráló alkotások sorozatában említette minden más attribúció nélkül.

Lényegében Balogh Jolán elképzelését fogadta el Biró József is 1941-ben, *Erdély művészete* című összefoglalásában.²⁴

A kolozsvári Házsongárdi temető régi sírköveinek módszertanilag is újító felhasználására a város kőfaragóit jellemző stílus körvonalazásában Kelemen Lajos mellett Herepei János (1891–1970) is inspirálhatta Balogh Jolánt. Herepeinek a kolozsvári temető sírköveiről szóló kéziratot munkájára a művészettörténész többször is hivatkozik. Ennek a munkának jóval később, posztumusz megjelent, Kiss András által lektorált, nyomtatott változatában²⁵ többször is találkozunk Asztalos János nevével, így nem lehetetlen, hogy Balogh Jolán Herepei János révén is rendelkezhetett adatokkal a szószerkekre, illetve a kolozsvári asztalosmesterre vonatkozóan.

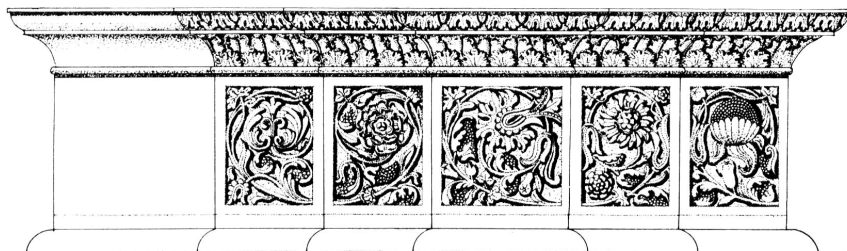
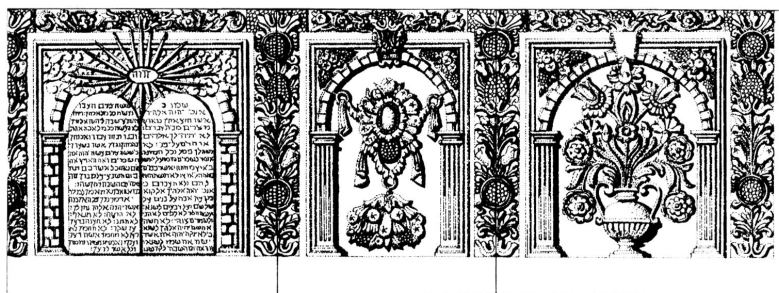
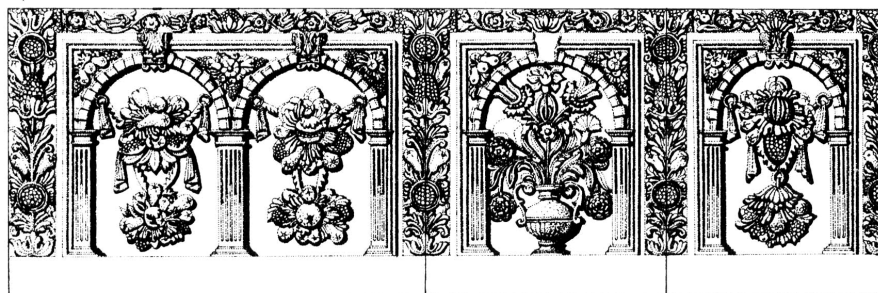
Asztalos János neve is Herepei János 1940 után fogant dolgozataiban merül fel először.²⁶ Ezeknek nagyobb része ugyan jóval később, csak a szegedi *Adattár*-kötetekben jelent meg, a jegyzetanyag szövegezéséből azonban kétségtelenül kiviláglik, hogy az erdélyi művelődéstörténet e lelkes kutatója 1942 előtt többek között az idézett feljegyzéseket is átnézte.²⁷ Ő már arra is ráértett a kutatásunk kiindulópontját képező kézirattal kapcsolatban, hogy nem a kolozsvári asztaloscéh jegyzőkönyvével, hanem Régeni Asztalos János magánföljegyzéseivel van dolga, noha – az ugyanott található városi statutumrészleteket olvasva s feledve, hogy a Régeni család iratait csupán az EME gyűjteményébe való beillesztésük után kötötték „jegyzőkönyvvé” – úgy vélte, hogy mesterünk bejegyzései utólag kerülhettek a kolozsvári osztoztatóbírák, tehát egy másik városi testület levéltári állagába illő iratok közé. Asztalos János neve gyakran felbukkan a 17. század más kolozsvári forrásaiban, így a református, illetve az unitárius egyház számadásaiban is, ame-

lyeket Herepei János szintén kutatott abban az időben. Minthogy ezeknek a kutatásoknak az eredményeiből tulajdonképpen csak egyetlen dolgozatot tett közzé 1942-ben,²⁸ Régeni Asztalos János tevékenységének művészettörténeti vonatkozásaira nyomtatott formában aligha hívhatta fel abban az időben a kutatás figyelmét.

A negyvenes évek közepén a szószerk egyébként a templom református átalakításának közelgő háromszáz éves évfordulója kapcsán is a tudományos érdeklődés központjába került. Ez magyarázhatja Felvinczi Takács Zoltán (1880–1964) művészettörténész, kolozsvári egyetemi tanár 1946 májusában elhangzott, teljes egészében a szószerkről szóló előadásának²⁹ a születését.

Felvinczi Takács Zoltán véleményét az előadás mindmáig kiadatlan kéziratára³⁰ támaszkodva úgy összegezhethetjük, hogy – tudományos felkészültségének és érdeklődésének megfelelően – elfogadva a Balogh Jolán által megfogalmazott s fentebb már ismertett stílusbeli kettősség tételét, különösen a szószerklábon felbukkanó, a *magyar* Benedek mesternek tulajdonított motívumok keleti eredetét próbálta dolgozatában igazolni.

Az egykori Wölfflin-tanítvány abból indult ki, hogy a stílusformák sokkal hi-telesebb meghatározói a művészeti környezetnek, mint a műalkotás keletkezésével kapcsolatban született *írott források*. A szószerk leírása után udvariasan kitért a szószerk Kelemen Lajos vélekedése szerinti tervezőjére, a velencei Agostino

A Farkas utcai szószerk. Részleges felmérés. B. Murádin Katalin; *Faragott kőszószerkek Erdélyben*. Metem–Polis Kiadó, Bp.–Kvár, 1994. 56. után

Serenára, akit – feltételezett radnóti tevékenysége alapján – teljesen erdélyivé áthasonult egyéniségként értékelt, de azt is kifejtette, hogy az általa tervezett radnóti faragványok alapján ő mégsem lehetett a szószék megálmodója. Teljes egészében idézte a Régeni János által megörökített szerződést, de a forrás szűkszavúságára, „nem elég világos tartalmára” hivatkozva, átsiklott a belőle adódó következtetéseken. Az alabástromtáblák levéldíszjeinek „csatornásan metszett”erezésű, homorú mintáit Felvinczi az ókori Iránban született, a hellénizmus révén Bizáncra, onnan pedig az egész görögkeleti világra kisugárzó, ily módon Erdélybe is eljutott, az ott uralkodó reneszánsz formákra is ható gyakorlatnak tekintette. Keleties eredetű formák gyanánt értékelte a párkányok részleteit, akárcsak a mellvédtáblák rózsával, szegfűvel díszített dekoratív korszait is. Aprólékos elemzés alapján úgy vélte, hogy az eltérő feladatok megoldását egy személy vállalhatta, aki viszont a források alapján összeálló képbe nem illő, csak írott említésekből ismert Benedek mester sem, de a Magyar Nemzeti Múzeumba került Apafi-síremlék mestere, Elias Nicolai sem lehetett. A hangvető indadíszével kapcsolatban kifejtette, hogy az a 18. században működő Sipos Dávid művészetének az előzménye. *„Ha csakugyan Asztalos János faragta”* – tette hozzá módszertanilag nem túl meggyőzően – *„akkor a nagy utódhoz méltó elődnek bizonyult.”*

A fentebb ismertetett nézeteket Entz Géza 1948-ben megjelent dolgozatában foglalta össze: *„A szószék lényegében azonos művészi elveket valló mesterek gyönyörűen összehangolt munkája. A tervezés nagyvonalú, szigorúan összefogott formáival és beosztásával, a későbbi erdélyi renaissance szószékek számára adott követendő példát. A kőrészt díszítései a maguk könnyed, keleties jellegükkel, lendületes, világos előadásmódjukkal, kétségtelenül egy kéztől származnak, és pedig egy magyar mestertől, Rákóczi György kedvelt és sokat foglalkoztatott művésztől: Kőfaragó Benedektől.”*³¹

Régeni Asztalos János: Korsós mintarajz, f. 69^r

A szószék térbe domborodó alabástromtáblái, Elias Nicolai szebeni képfaragó mester alkotásai, aki – mint mondja – *„Régeni Jánossal szerződött az alabástrom táblákon és a szószék lábán végzendő bizonyos munka teljesítésére. Ez a munka alighanem a táblák és a szószékláb kifestése lehetett. [...] Ezek után nagyon valószínű, hogy [...] Régeni János asztalosmesterben, aki a kő- és alabástrom részeket kifestette, egyszersmind a korona mesterét kell látunk. A szószékkorona fajaragásának zsúfoltsága és északi jellege ezt formailag is alátámasztja, hiszen Régeni száz eredetű volt.”*

Az idézetek azt mutatják, hogy Entz Géza, miközben egyrészt Felvinczi Takács Zoltán interpretációját követte a szószék keleties eredetűnek tekintett részleteivel, valamint Régeni Asztalos János közreműködésével kapcsolatban, másrészt elfogadta a szószék stílusbeli kétarcúságára utaló, Balogh Jolán által megfogalmazott nézetet. A dolgozat egyik késői változatában³² ugyanaz a szerző Kőfaragó Benedek, Elias Nicolai és Sztaniszlaiszki(!) lengyel asztalos remekműveként értékelte ezt az alkotást, immár a Détshy Mihály (1922–2007)³³ által időközben azonosított lengyel asztalost, a szószékkorona tényleges mesterét is bevonva az alkotók

közé, miközben magyarázat nélkül átsiklott Asztalos János szerepének az eredeti konjektúrából s az egyetlen írott forrásból adódó körvonalazása fölött.

Az 1948-at követő évtizedekben lényegében Entz Géza dolgozatának a megálapításain alapulnak a szószekre vonatkozó utalások. Ezeket gazdagította Balogh Jolán dolgozata a *Kelemen Lajos Emlékkönyvben*, amelyből kiderül, hogy időközben más részleteit (f. 5.) is megismerhette a jegyzőkönyvbe foglalt rajzoknak.³⁴

A *Magyar művelődéstörténetben* leszögezetekhez igen hasonlóan fogalmaz Balogh Jolán a *Magyarországi művészet története*³⁵ tankönyv megfelelő fejezetében is, szövegében azonban a korabeli erdélyi művészettel kapcsolatos nyilatkozatokban annyira hangsúlyos szerepet játszó mesterkérdésről már szó sem esik.

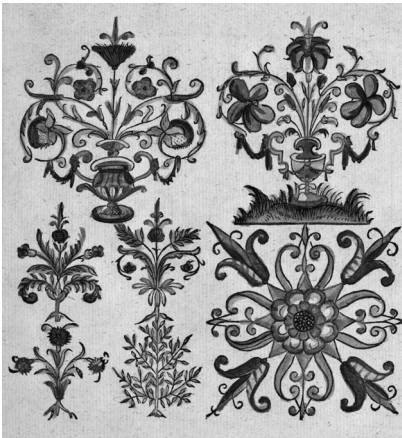
Tombor Ilona³⁶ asztalosműveket összefoglaló munkájából feltűnően hiányzik mesterünknek és mintarajzainak az értékelése. Hiába keressük Régeni Asztalos János nevét a *Művészettörténeti Lexikonban*³⁷ is, abban csak Benedek mester és Elias Nicolai kapott különálló, az eddig ismertetett vélekedéseket összegező szócikket.

1957 körül keletkeztek azok a megjegyzések, kiegészítések, amelyekkel az idős Kelemen Lajos saját korábbi dolgozatait emendálta, írásainak tervezett, de életében meg nem valósult gyűjteményes kiadását előkészítendő. Minthogy ez a tanulmánygyűjtemény³⁸ szerzőjének az utólagos kiegészítéseivel csak jóval később, 1980 után jelent meg B. Nagy Margit odaadó munkájának köszönhetően, észrevételei így el is kerültek a leginkább érdekelték figyelmét. A Farkas utcai templomról szóló dolgozatnak ebben a posztumusz változatában Kelemen Lajos fenntartotta korábbi véleményét, hogy Agostino Serena tervezte volt a szószeket, hozzátéve, hogy Régeni (vagy Rhener!) János kolozsvári asztalos céhmester(!) a hangvető, Elias Nicolai pedig a faragványok kivitelezője volt. Gondolatmenetét egy furcsa kijelentéssel taldotta meg: *„Ezzel a finom és nagybecsű műdarabbal, mióta a kolozsvári asztalosok egyik céhkönyvében e sorok írója először talált faragására adatokat, többen foglalkoztak, de a följegyzés úgy látszik, hogy minden vele foglalkozót éppen úgy tévútra vezetett, mint annak egykori szerencsés megtalálóját. A följegyzés arról szól”* – folytatta – *„hogy Elias Nicolainak, a XVII. század leghíresebb erdélyi nagyszabasi kőfaragó és szobrászművészeinek munkájáért táblánként 3–3 forintot fizettek. Ez az összeg azonban, amely akkor egy hizlalt ökör ára volt, minden valószínűséggel a szószekből egyes lapjainak kőfaragó munkadíja volt, de az olasz szellemet sugárzó szószek tervezője a készítése idejében több mint egy évtizedig Erdélyben és éppen a fejedelem alkalmazásában levő Agostino Serena velencei építőművész lehetett.”*³⁹ Kétségtelen, hogy az idős tudós az emlékezetére hagyatkozott, amikor a hibásan értelmezett információt s a lényegesen kisebb számadatokat felidézte, de az is kétségtelen, hogy megállapításaiiban a művészettörténészek véleményével ellenkező továbbra is Agostino Serena szerzőségét hangsúlyozta egyrészt, másrészt pedig – az önkritikus hang ellenére – fenntartotta az 1930-as években kialakult, addig csupán Balogh Jolán megfogalmazásában ismert, téves, minden bizonnyal sietős, felületes olvasatból származó, a valósággal ellenkező attribúciós vágyat tükröző forrásértelmezését is. A fentebbi szöveg ellentmondásossága feltűnt a kötetet szerkesztő B. Nagy Margitnak is, aki az idős tudós korábbi észrevételeihez fűzött jegyzetében⁴⁰ a szószek által felvetett kérdések megoldását a források tüzetesebb vizsgálatára, valamint stíluskritikai elemzésre hártotta.

Az előbb említett tanulmánygyűjtemény szerkesztőjének, B. Nagy Margitnak a kutatásai kétségtelenül a legjelentősebb szemléleti és módszertani előrelépést jelentették 16–18. századi erdélyi építészet kutatásában. Kutatásai rendjén terelődhetett figyelme a sokszor emlegetett feljegyzésekre, valamint a mintarajzokra, melyeknek a reprodukálhatóbb darabjait illusztrációként fel is használta, néhány, az elpusztult keresdi mennyezetre (1676), illetve a mezőörményesi udvarház egykori belső díszítésére utaló bejegyzéssel egyetemben.⁴¹

Időközben, 1962-ben Felvinczi Takács Zoltán⁴² a kolozsvári *Református Szemlében* összegezte megfigyeléseit a szöszékek kapcsolatban. Kétségtelen, hogy fenntebb már ismertetett előadásának egy újabb, jegyzetek nélkül megjelent változatáról van szó. A szerző a szöszék faragására utaló, Asztalos Jánostól származó adatokról ismételtelen kifejti, hogy tartalmuk nem elég világos. Korábbi szövegének bizonyos mértékű átfogalmazására utal, hogy 1945-ben semmiképpen nem kerülhetett volna értékelésébe egy határozottan történelmi materialista kicsengésű, cenzurboldogító primitív közhely arról, hogy „a még hűbéri alapokon álló erdélyi élet útjában állott a fiatal európai polgárság ...stílusa beáramlásának.” Meglepő azonban, hogy – annak ellenére, hogy a korábban már felsorolt mesterek mindegyikét megemlíti, anélkül, hogy egyértelműen állást foglalna közreműködésükkel kapcsolatban – a szöszéket, akárcsak előbb, továbbra is azonos műhely közös munkájának tartja, melynek a stílusát egyrészt a helyi reneszánsz formák, másrészt pedig az Erdélyben erősebben ható keleties eredetű ornamentumok, dekorációs elvek, sőt technikák befolyásolták, amelyeket felismerni is vél a kompozíció alkotóelemeiben.

Balogh Jolán egyik posztumusz kiadott kéziratának⁴³ a jegyzetében határozottan, de érvek nélkül utasította el azt a feltételezést is, amely Gustav Gündisch Elias Nicolairól szóló munkájának adatanyagát vizsgálva fogalmazódhatott meg először az olvasóban, hogy tudniillik Kőfaragó Benedek, a fejedelem kőfaragója azonos lehet a Gustav Gündisch által idézett írott forrásban feltűnő „des Fürsten Steinmetz”-nek titulált Benedictus Müeckel.⁴⁴ Ugyanakkor, ismételtelen – egy kutatásunk témája szempontjából elsődleges fontosságú, már a *Kolozsvár műemlékeiben* is idézett, figyelemreméltó párhuzamra – a 18. században működött Sipos Dávidra hívta fel a figyelmet, aki kortársának, Rettegi Györgynek a véleménye szerint „jó asztalos, jobb kőműves, kőfaragó pedig speciális” volt – sokoldalú tevékenysége éppen olyan életpályát körvonalazott tehát, amilyen az Asztalos Jánosé is lehetett.

Korsós mintarajzok. Andreas Bretschneiders *Neues Modelbuch*. Leipzig, 1615

Herepei János előbb már emlegetett kéziratában a szöszékek kapcsolatban elfogadja Kőfaragó Benedek tervezői és Elias Nicolai szobrászi részvételét, külön kiemelve, hogy a munka elkészítésében Régeni János „asztalosmesternek” komoly szerepe nem lehetett.⁴⁵

Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a történeti kutatás számára ugyan teljesen ismeretlenek nem voltak Régeni Asztalos János feljegyzései, de, mert rajzait az akkori körülmények között szinte lehetetlen volt nyomtatásban reprodukálni, s mert néhány azonnal értelmezhető részlet kivételével feljegyzéseinek a tartalma sem tűnt elég látványosnak kiadásukhoz, adatai nem is épülhettek be az elsődlegesen érdekelt művészettörténeti irodalomba.

Ma már nem dönthetjük el, hogy ki, Kelemen Lajos vagy Balogh Jolán volt-e, aki félreértelmezte a forrást. Kétségtelen ugyanakkor az is, hogy mindketőtjük szakmai tekintélyének szerepe lehetett abban, hogy Felvinczi Takács Zoltán és Entz Géza is félreismerte a szerződés szövegét, így az idős Kelemen Lajos későn megjelent, és furcsa fogalmazású, a hibát lovagiasan felvállaló, önkritikus megjegyzése (amiből azonban éppen az önkritikára okot adó konkrét tévedés azonosítása maradt ki!) nem helyesbíthette a Balogh Jolán által kidolgozott és fenntartott,

az erdélyi reneszánsz rokon, olasz és magyar „szellemiségben”, „lelkiségben” gyökerező, önálló fejlődést feltételező koncepciójába simuló értelmezését.

A kiadatlan forrásszöveg pedig megbosszulta magát: használói nem jöttek rá, hogy olyan, a mi viszonyaink között egészen kivételes ritkaságnak számító dokumentum gazdag információi fölött siklanak át, amely egy tehetséges kolozsvári mesterember életének és tevékenységének – műfajából adódóan – szűkszavú, de hiteles és érzékletes lenyomatát őrizte meg nem egészen száz oldalt kitevő, rajzok közé iktatott szövegében.

Asztalos János kolozsvári kortársai közül többen is vezethettek hasonló, a polgári életviteltől elválaszthatatlan magánszámadásokat, jegyzőkönyveket, némelyikükből, mint Segesvári Bálint, Linczigh János vagy Vizaknai Bereck György, akár az ugyancsak asztalos Szakál/Barth Ferenc feljegyzéseiből utóbb részletekben, reflexiókban gazdagabb, sokszor a mai, akár laikus olvasó számára is érthető, élvezhető naplófeljegyzések születtek.⁴⁶ Emezeiktől azonban lényegesen abban különböznek a Régeni János által papírra vetett és esetlegesen fennmaradt feljegyzések, hogy töredékesen bár, de fényt vetnek a belefoglalt rajzok révén Asztalos János tanultságára, művészi pályájának alakulására is, így kiemelkedő, jelentős forrását képezik a 17. századi Kolozsvár művészeti milliójának.

A kolozsvári szószerzőkre vonatkozó kutatások és források történetének az áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a művel kapcsolatban felmerült számos mesternev csak zavarta a kutatáshoz kötődő, olykor előre kigondolt sémába gyömöszölt szellemtörténeti fogantatású elképzeléseket. Láthattuk, hogy a Kelemen Lajos által tervezőként javasolt Agostino Serena feltételezett közreműködését nem fogadták el a művészettörténészek.⁴⁷ Nagy volt a zavar ugyanakkor a forrásokkal bizonyíthatóan közreműködő mesterek származása és csupán a származásukból adódóan elképzelt stílári besorolása tekintetében is: feltételezni ugyan lehetett, de bizonyítani nem Kőfaragó Benedek magyar származását, ahogyan – mű és adatok hiányában – a közreműködését sem.⁴⁸ Így már a források számbavételének a szintjén az is kiderült, hogy a Balogh Jolán által megfogalmazott stílári kettősség mutatós és rokonszenves, évszázados frusztrációk gyógyítására törekvő elképzelése alaptalan; nem sikerült továbbá helyet találni a konstrukcióból általa ki is hagyott, illetve a későbbiekben abból fokozatosan kiszorult szász Asztalos Jánosnak sem a kivitelezők között, végezetül pedig ismeretlenek maradtak a szószerző festői díszének valóban magyar szerzői is. Elmaradt a szószerző részleteit inspiráló, valójában német késő reneszánsz ihlette motívumok vizsgálata is; évtizedeknek múltán hívta fel Galavics Géza (1940–2023) a kutatás figyelmét a 17. századi plasztikák történeti vizsgálatában megkerülhetetlen grafikai előképek jelentőségére.⁴⁹

A mai kutatónemzedék számára a fentebb körvonalazott historiográfiai „bumeráng” nem maradhat tanulság nélkül: nemzeti értékeink hosszú, évszázadok, sőt évezredek során kialakult és Európa-szerte elterjedt motívumokból építkeznek, amelyeket nem lehet kisajátítani, s nagyon nehéz közülük azokat kiválasztani, amelyekkel mondjuk a magyarság gazdagította Európát. A Farkas utcai templomot látogató református közösség magyar és szász „natióról való” hívei az akkoriban divatos, fedelmük nagyvonalú műpártolásának köszönhetően jókora ökörcsorda értékével felérő alkotásnak örültek, s azt önmaguk kifejeződéseként fogadták el. Erdély e fontos református templomának a pompás szószerző utóbb más erdélyi közösségeket is megihletett, s mert a magukénak tekintették, boldogan reprodukálták részletformáit addig, amíg szinte észrevétlenül, azok nálunk is honosságot nyertek.

■ JEGYZETEK

1. A kolozsvári Asztaloscéh Iratai, 3. sz. [1633–]1644–1690[–1775]. Céhiratok, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. Az Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága – Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj, Fond nr. 544. – Legalább egy elveszett lapjának az összefüggő szövegét „Régeni, másként Asztalos János, Kolozsvár város esküdt

- polgárának a kézírata” forrásmegjelöléssel bemásolta és felhasználta az unitárius egyház történetéről szóló kézirat szerzője. Vö. Kénesi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. I–II. Ford. Márkos Albert. Bev. tan., ford. gondozása Balázs Mihály. S. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. Kvár, 2005–2009. I. 112., 660.; II. 260., 509–510. – 1739-es tulajdonosa, Régeni Asztalos János ugyancsak Hannes/János nevű unokája szerint: „Anno 1739. Ez az könyv nagyapám uram holta [ti. 1702] után akadt [Kovács-]Szabo István sógor [ti. nagynénje, Régeni Kata férje] uramék kezekben. Mikor mind elholtak, akkor jött a kezembe. *Scriptum per me, Johannes Regeni mp. Ezt egyéb levelekkel együtt vöttem az kezemhez anno 1739. Aki énutannam marad, mind erre, mind egyébre viselleyen gondot.*”
2. A 20. század elején az EME gyűjteményébe került és ott bekötött iratokra a következőkben magunk RAJ feljegyzéseiként fogunk hivatkozni.
 3. Az *Erdélyi Múzeum* folyóirat borítói feltűnő hirdetések igazolják ezt a tervét.
 4. Az 1674-ben készült két, eltérő évszámú felirat szövege: Kovács András: „*Látom, az tanításban az Istennek nagy ajándéka vagyon nála...*” *Jövedécsi/Belleschdörfer András származásához*. *Korunk* III. folyam 21 (2010.10) 11–15. 14–15/15–16. jegyzet.
 5. I. m. 13. – Jövedetsi Transilvanus Hungarus néven Brémába, Leidenbe (1675). Vö. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700*. Bev. Tonk Sándor. (Fontes Rerum Scholasticarum IV Szerk. Keserű Bálint) Szeged, 1992. 183. sz.
 6. Gaal György: *Magyarok utcája*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 221). Kvár, 1995. 43. – Mihály Melinda: *Telkek és tulajdonosok a kolozsvári Belmagyar utcában a XVI–XVII. században*. In: *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*. Szerk. Kovács Zsolt. Sapientia Kiadó, Kvár, 2004. 227–228. A ház után 1622-től Steffen Daurert adózott.
 7. I. m. 256.
 8. *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztólevelek*. S.a.r., bev. tan., jegyzetek Kovács Kiss Gyöngy. *Korunk* Komp-press, Kvár, 2012. 450–458.
 9. A zárójelben szereplő azonosítás 20. századi kiegészítés, Elias Nicolai személye Wenrich, Wilhelm: *Künstlernamen aus siebenbürgisch-sächsischen Vergangenheit*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 22 (1889) 53–55. gyűjteményében tűnik fel.
 10. A szószék mestereire vonatkozóan vö. Gündisch, Gustav: *Der Hermannstädter Bildhauer und Steinmetz Elias Nicolai*. In: *Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte*. Buk., 1976. 215–255. – Kovács András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. In: Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. II. Szerk. Tamás Edit (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 41.) Sárospatak, 2000. 75–80. – Uő: *Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából Ú.S. I (2006) 168–173. – Mérai Dóra: *Az emlékezet mesterei. Az Apafi család síremléke és az erdélyi szász kőfaragás a 17. században*. Opitz, Bp., 2024. 87. skk.
 11. A domborműveken megfigyelhető asztalosszerszámtól származó nyomokra Mihály Ferenc restaurátos hívta fel a figyelmemet.
 12. *A kolozsvári Farkas utcai református templom*. Pásztortűz 1926. 274. – Javított változata: Kelemen Lajos: *A Farkas utcai református templom*. In: Uő: *Művészettörténeti Tanulmányok*. II. (Bev., s. a. r. B. Nagy Margit). Buk., 1982. 51.
 13. Mikó Árpád: *Balogh Jolán (1900–1988)*. In: „Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. II. Enigma 2006 (XIII). 48. sz. 421–439.
 14. *A renaissance építészet Magyarországon. Stílustörténeti vázlat*. Magyar Művészet 9. (1933). 12–26.; *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*. Magyar Művészet 10. (1934). 129/1. jegyzet.
 15. I. m. 129.
 16. I. m. 154.
 17. I. m. 154.
 18. Bp., 1935. 30–31. 78. kép.
 19. Az elképzelés erőltetett, érvényét gyengíti, hogy a nyilván korábbi rajzba belevág a felsorolt különböző munkák később bevezetett elszámolása.
 20. I. m. 30–31.; Herepei János: *Adatok „Kolozsvár kövei”-hez*. A kolozsvári kálvinisták legrégebb külső temploma. *Református Szemle* 33.(1940). 21–22.; Sipos Gábor: *A kolozsvári hóstáti reformátusok gyülekezete és templomai, 1672–1845*. In: *Benkő Samu Emlékkönyv*. Szerk. Sipos Gábor. Kvár, 2008. 301–311.

21. Balogh Jolánnak egy posztumusz kiadott tanulmánya szerint 1933 nyarán együtt vizsgálták meg a szószéket. Vö. Balogh Jolán: *A régi magyar és európai művészet kincsei. Művészettörténeti Tanulmányok.* Szerk. Szmodisné Eszláry Éva. Püski, Bp., 2000. 145–149. – Balogh Jolán 1931. június 16. és 26. között járt Kolozsváron először, akkor látogatta meg Kelemen Lajos társaságában a Farkas utcai templomot is. Vö. Kelemen Lajos: *Napló II. (1921–1938).* S.a.r., szerk. bev. tan. és jegyz. Sas Péter. EME, Kvár, 2018. 552–553.
22. *Magyar művelődéstörténet.* Szerk. Domanovszky Sándor et al.. III. (A kereszténység védőbástyája. Szerk. Lukinich Imre). [Bp. é. n.]. 554.
23. Kovács Zsolt: *A fogarasi református templom.* Várak, kastélyok, templomok évkönyv. 2014. 175.
24. Biró József: *Erdély művészete.* Lyka Károly előszavával. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. Bp. Hasonmás kiadása: Dovin Művészeti Kft. Bp., 1989. 96. sk.
25. *A házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez.* S. a. r. Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint. Utószó Balassa Iván. Bp., 1988. Pass.
26. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Művelődési törekvések a század második felében.* Herepei János cikkei. Szerk. Keserű Bálint. III. Bp.–Szeged. 1971. 544/23. 545/25. jegyzet.
27. Herepei János: *Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt.* Erdélyi Múzeum 48(1943). 345–370.; Erdélyi Tudományos Füzetek 169. sz.; *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Művelődési törekvések a század második felében.* Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei. Szerk. Keserű Bálint. Bp.–Szeged, 1966. 370–404.
28. I. m.
29. *Egy háromszáz éves szószek.*
30. Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum. Budapest. Adattára. A 971.1.; Bincsik Mónika: *Felvinczi Takács Zoltán. A magyar orientalista művészettörténet-írás megalapítója.* In: Markója Csilla–Bardoly István szerk.: *Emberek és nem frakkok IV.* Enigma 2019. 62. sz. 83–100.
31. Entz Géza: *A Farkas utcai templom. Református Szemle* 43. (1948). 488–492.; Uő: *A kolozsvári Farkas-utcai templom.* Kolozsvár, 1948. Utánnomása: Uő: *A Farkas utcai templom.* In: *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei.* Entz Géza és Kovács András tanulmányaival. Balassi Könyvkiadó – Polis Könyvkiadó, Bp.–Kvár, 1995. 20–23.
32. Entz Géza: *A kolozsvári Farkas utcai templom építéstörténete.* In: *Ötszáz éves a kolozsvári Farkas utcai templom.* Szerk. K. Fogarassy Zsuzsa (A Ráday Gyűjtemény Füzetei 2. Szerk. Benda Kálmán) Bp., 1986. 25–28.
33. Détsky Mihály: *I. Rákóczi György fundálói.* Építés-Építészettudomány 3. (1972:4). 352: keresztnevéen, *Sztanislo*, ill. *Stanislo* néven emlegetik 1647-ben, ill. 1655–57-ben a lengyelnek titulált, fafaragó asztalost, aki feltehetőleg Sárospatakon élt.
34. *Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból.* In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kvár–Buk., 1957. 17. – Meglepő ugyanakkor, hogy Balogh Jolán: *A népművészet és a történeti stílusok.* A Néprajzi Múzeum Füzetei 24. Szerk. Szolnoky Lajos. Bp., 1967. c. dolgozatában nem esik szó mesterünkről.
35. Szerk. Dercsényi Dezső. I. Bp. 1964². 352.
36. *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból.* Bp., 1968.
37. Szerk. Zádor Anna és Genthon István. I–IV. Bp., 1965–1968. S.v.
38. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti Tanulmányok.* I. (Bev. Szabó T. Attila, s. a. r. B. Nagy Margit. Buk., 1977; II. (Bev., s. a. r. B. Nagy Margit). Buk., 1982.
39. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti Tanulmányok.* II. Buk., 1982. 51.
40. I. m. 347.
41. B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Kriterion, Buk., 1970. 270. 43., 128–132. kép. Asztalos Lew János neve is felmerül ebben a szövegben, de azonosítását megnehezíti, hogy RAJ azonos keresztnevű unokája elhalálozásának éve, 1750 szerepel neve mellett.
42. F(elvinci) T(akács) Z(oltán): *A Farkasutcai templom szószéke.* Református Szemle 55. (1962). 351–356. – Az egyébként teljesen visszhangtalan írás adataira Herepei János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből.* (Az 1638–47. évi építkezés, berendezés és felszerelés adattára). S. a. r., szerk. és az előszót írta Sas Péter. Kvár, 2002. c. posztumusz művének 156/181. jegyzetében akadtam.
43. Vö. 21. jegyzet. 147–149.

44. Gündisch, Gustav: *Der Hermannstädter Bildhauer und Steinmetz Elias Nicolai*. In: *Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte*. Buk., 1976. 219. – Vö. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. 347.
45. Herepei János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*. 156–169.
46. Vö. *Kolozsvári emlékirók. 1603–1720*. Bev. tan., időrendi áttekintés Bálint József; vál., jegyz. Pataki József. Kriterion, Buk., 1990. Különösen 46–86.
47. Utóbb bizonyosodott be, hogy az építész, aki valójában csak 1648 márciusában érkezett Erdélybe, nem is tervezhette 1645–1646-ban a szószerket. Vö. Kovács András: „*Egy kőhajításnyira kollégiumunktól és templomunktól...*” Néhai Csáki (VII.) István gyulafehérvári házaról (1648). *Erdélyi Múzeum* 73.(2011). 3–4. 1–11.
48. I. m. 36. jegyzet.
49. Galavics Géza: *Későreneszánsz és korabarokk. Jegyzetek a 17. század első felének a művészetéhez*. In: Timár Árpád (szerk.): *Művészettörténet – tudománytörténet*. Bp., 1973. 71.

